

Meszesán Péter–Siklósi Rozália–Szuromi Orsolya

A táj szerepe a vidéki társadalom fennmaradásában, a társadalom tájfenntartó szerepe a Gyergyói-medence példáján

Kivonat

A Gyergyói-medence térségében a táji környezet az elmúlt évszázadok gazdálkodási módját tükrözi vissza (Máté 2007, Ujj–Fehér 2016). A térség szociális-ökológiai fenntarthatósága kapcsán kulcsfontosságú a helyi társadalom tudatossága a tájfenntartó gazdálkodás terén, amely itt elsősorban az állattartást, főként juh-, kecske- és szarvasmarhatartást és az állati termékek feldolgozását jelenti (HMAS 2009). Jelen tanulmányban a Gyergyói-medencében 2015 nyarán végzett empirikus kutatás és kapcsolódó szakirodalom tanulságai alapján a tejtermelés, -feldolgozás és értékesítés folyamatain keresztül mutatjuk be azokat a tényezőket, amelyek befolyásolják a táj és ember egymást fenntartó kapcsolatát. Az eredmények egy sajátos kettősséget mutatnak. Egyrészt a táj és a társadalom egymásra utaltsága tapasztalható, ugyanis sokak megélhetésében jelentős szerepet tölt be a tájfenntartó gazdálkodás. Ők az élelmiszer-termelésen túl a táj kezelését is ellátják, megelőzve ezzel a táj degradációját, természeti konfliktusokat, megőrizve a vidéki lakosság identitását évszázadokig meghatározó ismereteket, hagyományokat, valamint a táj változatos hasznosításának lehetőségét. Másrészt azonban számos tényező akadályozza a gazdálkodók tudatosságának megerősödését az ökológiai gazdálkodás terén (demográfiai sajátosságok, vállalkozói kultúra, érdekellentétek, együttműködési hajlandóság, munkaerő, EU-s támogatáspolitikai, modernizáció stb.). E tényezők számbavételével a Gyergyói-medence jövőbeli kihívásaira igyekszünk felhívni a figyelmet.

Kulcsszavak: táj, ökológiai gazdálkodás, Gyergyói-medence, tej útja

Abstract. The Role of Landscape In Preserving of Rural Society, the Role of the Society in the Sustainability of the Landscape, the Example of Gheorgheni (Gyergyó)-Basin

Outcome of the farming method in the last centuries is that the landscape of the surrounding environment became as we see it today in the Gheorgheni (Gyergyó)-basin, Harghita county, Romania. In connection with the socio-ecological sustainability of the region, the local community awareness is crucial in landscape sustainability of farming, here in particular livestock farming mainly sheep, goat and cattle breeding and processing of animal products. Based on conclusions of the Gyergyó-basin field research – which was conducted in the summer of 2015 – through the whole process of milk production, -processing and -sales we present the observable relationship between people and landscape. The results came out with a unique dichotomy. From one side they show the interdependence of landscape and society, since many of them make a living from the sustainable farming. In addition to food production these people also maintain their surroundings thus preventing the degradation of the landscape and natural environment and with it preserving knowledge, traditions, that define the identity of the rural population, and the possibility of diverse land use. The other side of the results we found that many factors (demographic features, entrepreneurial culture, conflicts of interest, willingness to cooperate, labour force, financial support provided by EU,

modernization etc.) are blocking the way for farmers to strengthen their awareness concerning the ecological land use. Specifying these factors are we trying to call attention to the challenges in the future of Gheorgheni (Gyergyó)-basin.

Keywords: landscape, ecologic economy, Gheorgheni (Gyergyó) basin

I. BEVEZETÉS

Napjainkban már egyértelmű összefüggés, hogy a globális trendek diktálta modernizáció és fejlődés a vidéki társadalom és a természeti környezet visszafordíthatatlan átalakulását okozzák (Málovics–Bajmóczy 2009). Az átalakulás előrehaladottsága, jellegzetességei, valamint kedvező vagy kedvezőtlen következményei Európa különböző területein eltérően alakulnak, azonban ökológiai szempontból felértékelődnek azok a térségek, ahol az intenzív módszerek helyett a hagyományokon alapuló vagy modern ökológiai gazdálkodás útján tájfenntartó szerepet tölt be a helyi közösség, önmaga számára is számos ökológiai szolgáltatást biztosítva ezáltal (Máté 2007, Hartel 2014).

Bár a különböző közgazdasági, társadalom- és természettudományi megközelítések eltérően közelítenek a fenntarthatóság és az ember általi bioszféra-átalakítás kérdéséhez, abban mégis konszenzus uralkodik, hogy a természet, a természet által biztosított javak és szolgáltatások jelentik az emberi lét alapját (Málovics–Bajmóczy 2009). Az *ökoszisztéma-szolgáltatások* az ökoszisztéma által a társadalom számára biztosított hasznokat jelentik (MEA 2003).¹ Mindezeket a természet addig biztosítja, míg az élőhelyek jó állapotban vannak (Kovács–Bela 2015), másik megközelítésből az ember bioszféra-átalakító tevékenysége nagyban befolyásolja az ökoszisztéma-szolgáltatások minőségét, rendelkezésre állását (Málovics–Bajmóczy 2009). Az ökológiai szolgáltatások előnyeit² a társadalom akkor tudja a legoptimálisabb módon, hosszú távon is kiaknázni, ha kontrollálja saját maga beavatkozó, átalakító tevékenységét azon a szinten, ahol az ökológiai rendszer a legtöbb terméket, szolgáltatást képes az ember számára biztosítani, ezzel egy időben csak a felesleget vonja ki a körfolyamatokból (Lantos 2012). Ez a gondolat már átvezet minket a fenntartható tájhasználat, a tájgazdálkodás fogalmkörébe, ami egy adott táj vonatkozásában tartja szem előtt az ökológiai szolgáltatások megőrzését. Andrásfalvy, Máté és Lantos is kiemeli, hogy a táj működéséhez az ember alkotó módon (is) hozzá tud járulni (Andrásfalvy 2006, Máté 2007, Lantos 2012), ezért a táj ideális közege lehet az ökológiai rend-

1 A fogalom négy csoportot különböztet meg. Ezek a termeléssel összefüggő szolgáltatások (pl. élelmiszerek, nyersanyagok), a szabályozó szolgáltatások (pl. klímaszabályozás, árvizek elleni védelem, beporzás), a kulturális szolgáltatások (pl. oktatás, rekreáció, művészeti inspiráció) és a támogató szolgáltatások (pl. tápanyagkörforgás) (MEA 2005).

2 Egyik ilyen kézzel fogható haszon a foglalkoztatásban jelenik meg, bár az ökológiai szolgáltatások és a foglalkoztatás közötti kapcsolatok feltárása nemzetközi szinten is új kutatási irány. Az első vizsgálatok szerint megállapítható, hogy az EU-ban az összes foglalkoztatott hét százalékának (tizenötmillió fő) közvetlenül, míg kb. ötvenöt százalékának foglalkoztatása jelentősen függ az ökoszisztéma-szolgáltatások állapotától. Magyarországra vonatkozó becslésük szerint hazánkban csaknem kilencszáz-ezer ember megélhetését érinti pozitívan a természetes élőhelyek megléte (Kovács–Bela 2015).

szer, ökoszisztéma szolgáltatások megőrzésének. Mindez pedig mindannyiunk számára segíthet megragadni a környezetvédelem és az ember kölcsönös együttműködésének terét, lehetőségét.

Dolgozatunk szorosabban vett tárgyát jelenti a táj és ember kapcsolatának vizsgálata a tájgazdálkodás tevékenységén keresztül. A *tájgazdálkodás* egy komplex, többnyire kisebb táj-terület egységekre adaptált hagyományokat, adottságokat és környezetvédelmet szem előtt tartó, integrált technológiákat alkalmazó gazdálkodási formát jelent (Szabó et alii 2013). A tájgazdálkodás során többek közt gondolhatunk erdőgazdálkodásra, gyepgazdálkodásra, vizes élőhely-gazdálkodásra, mezőgazdálkodásra, állattartásra, kertgazdálkodásra. A fogalom meghatározás magában rejti a hagyományos és a modern szemlélet és módszerek együttes jelenlétét. Ez a dichotóm jelentéstartalom az eddig született vizsgálati megközelítésekben is tetten érhető. Élesen különválnak a hagyomány felől közelítő, a hagyományos tudás érvényességét tárgyaló munkák (Molnár 2014, Máté 2007, Andrásfalvy 2006, Margóczy et alii 2015 stb.), valamint mások a modern szemléletű, ellenőrzött, korszerű, természetvédelmi szempontból is szabályozott ökológiai gazdálkodás létjogosultságát hangsúlyozzák (Roszík 2015, Szabó et alii 2013 stb). Újabban született tanulmányok rámutatnak arra, hogy a hagyományos tudás ötvözése a modern agroökológiai ismeretekkel szükségeszerű és hatékony módja lehet a fenntartható tájgazdálkodásnak, azonban kiemelik, hogy ezek összehangolása nagy kihívást jelent az oktatás és a gyakorlat számára is (Fischer et alii 2014, Hanspach 2014, Hartel 2014, Kiss et alii 2016, Ujj-Fehér 2016 stb.).

A hagyományos tudás tájgazdálkodásban betöltött szerepét a 2000-es évek második felétől felerősödő etno-tájökológiai vizsgálatok igazolták (Molnár 2014, Máté 2007, Kiss et alii 2016, Hartel 2014, Margóczy et alii 2015, Andrásfalvy 2006). Mint ahogy napjainkban is meghatározzák az ember és táj kapcsolatát a gazdasági, kulturális és társadalmi folyamatok, nem volt ez másképp korábban sem. A tájban élő emberek a mindennapi munkavégzésnek és lokális életvitelnek köszönhetően mély természet- és tájismeret, gyakorlati tudás, hiedelmek, mondavilág, szokások által kapcsolódtak a tájhoz. E hozzáadott érték megőrzése miatt is válhatott fontossá az Európai Táj Egyezmény megfogalmazása, valamint a tájhoz kapcsolódó kulturális, természeti, szellemi értékek megőrzésére, feltárására vonatkozó törekvések (pl. Magyar Értéktár).

Molnár Zsolt és társai Gyimesben és a Hortobágyon végzett részletes, úttörő munkájának köszönhetően konkrét módszerek és megállapítások születtek a hagyományos tájismeret relevanciájával kapcsolatban. Meglátásuk szerint, mivel a természetvédelem sok szempontból a hagyományos használathoz hasonló természetvédelmi kezeléseket tart optimálisnak, ezért e tudás közvetlenül hasznosítható a természetvédelmi gyakorlatban (Molnár 2014). Azt is alátámasztják, hogy nemzetközi szinten sokfelé megkezdődött a hagyományos ökológiai tudás természetvédelmi célú felhasználása egyrészt ismeretbővítés, másrészt a természetvédelmi kezelések kapcsán. Kiemelik, hogy a hagyományos ökológiai tudás lassabban erodálódik, mint pl. a népviselet vagy a népi építészet, mivel a tájban élő ember a mai napig a mindennapjaiban használja e tudást (Molnár 2014), így a hagyomány nem kizárólag a múlt egyik mozzanatként jelenik meg, hanem ezt a tudást használóik folyamatosan a jelenhez adaptálják (Kiss et alii 2016). Például a hagyományos extenzív gyepgazdálkodás során a pásztorok tudása nagyban elősegítette és elősegíti a legelők fenntartható használatát, a biodiverzitást, az invazív növények elterjedésének megelőzését, állatok egészséges táplálását stb.

A tájgazdálkodás elméleti kereteibe illeszkedik a modern, korszerű és ellenőrzött ökológiai gazdálkodás is. „Az ökológiai mezőgazdaság magában foglalja az összes olyan mezőgazdasági rendszert, amely környezeti, szociális, gazdasági szempontból egyaránt fenntartható, és egészséges termékek, élelmiszerek előállítását biztosítja. Óvja a talaj termékenységét (...) előtérbe helyezi a növények, állatok és a talaj természetes egyensúlyát, célul tűzi ki a mezőgazdaság és a környezet minőségének javítását. Jelentősen lecsökkenti a külső erőforrások bevitelét tartózkodva a szintetikus trágyák és növényvédő szerek használatától. Helyettük a terméshozam és ellenállóképesség növelése érdekében a természet folyamatait engedi érvényesülni” (Roszík 2015: 9). Látható, hogy ez a megfogalmazás csak közvetve utal a hagyományos tudás szerepére. Erre mutat rá Ujj és Fehér tanulmánya, akik az *agroökológia* holisztikus fogalmát hívják segítségül e probléma feloldására. Ugyanis az agroökológiai szemléletű gazdálkodás a hagyományos gazdálkodás jól bevált módszereire és tudományos ismeretekre együttesen támaszkodik (Ujj–Fehér 2016).

Jelen tanulmányban azon megközelítéssel értünk egyet, amely a tájgazdálkodásban az ökológiai gazdálkodás és hagyományos gazdálkodás egymást kiegészítő szerepét hangsúlyozza, egyben fontosnak tartjuk felhívni a figyelmet arra, hogy a beavatkozások és támogatási rendszerek ne csak az ökológiai, hanem a helyi társadalmi, gazdasági szempontokat, a helyiek ökológiai tudását és fenntartható tájhasználati tevékenységét is vegyék figyelembe (Molnár 2007, Kiss et alii 2016, Máté 2007 stb.).

A hagyományos és modern élet- és gazdálkodási mód jellemzőinek együttes jelenlétét már többen leírták székelyföldi vizsgálatok kapcsán is (pl. Kolumbán 2003, Hartel 2014, Horváth 2003). Molnár kutatásai szerint a magyar nyelvterületen a hagyományos tudásnak az ökológiai szelete még szinte minden faluban gyűjthető (Molnár 2014). Azonban a *szorosan kapcsolt szociális-ökológiai rendszer* – azaz amikor a felelős és tudatos döntések sorozatára épül a helyben élők tájhasználat – átalakulása folyamatban van. Jelen van ugyanis az a hozzáállás is a gazdálkodásban, amikor pusztán a munka elvégzése, jövedelemtermelés a cél, a környezeti hatások és következmények értelmezése nélkül. Ennek eredménye lehet, hogy megfelelő tényezők fennállása esetén (tőke, tudás) a hatékonyság, a termelékenység, a modernizáció kerülhet előtérbe. Hartel Dél-Erdélyben végzett kutatásai során szintén arra a megállapításra jut, hogy a fejlett országoktól való szociális, gazdasági elmaradás ellenére a hagyományos tudás és az ökológiai rendszerek állapota sok esetben kiváló maradt. Megállapítja azonban ő is, hogy a hagyományos kultúrtájak lakói nagy része modern típusú fejlődésre, életmódra vágyik. Nemzetközi összefogással jövő tervezésbe vonta be a helyi lakosságot azért, hogy felhívja a figyelmüket és elgondolkoztassa őket a körülöttük lévő értékekre, *Az emberek és a természet jövője Dél-Erdélyben* címmel (Hartel 2014, Fischer et alii 2014). Azért érdemes tehát például a Gyergyói-medence térségét vizsgálni, mert az erdélyi tájak specifikus sajátossága a szorosan kapcsolt, hagyományos szociális-ökológiai rendszerek széles elterjedése, amelyre támaszkodva – körültekintő támogatással – a helyi közösség tudatossága a tájgazdálkodás terén megerősíthető. A Gyergyói-medence adottságai kifejezetten a nagyállattartásnak és ehhez kapcsolódóan a legelőgazdálkodásnak kedveznek, amelyek még napjainkban is egyik legfőbb haszonvételi lehetősége az itt élőknek (Horváth 2003). Ezen adottságaiból és gazdálkodási múltjából adódóan kiválóan alkalmas az ökológiai gazdálkodásra, különös tekintettel az állattartásra, ezért ebben a térségben és ezt a gazdálkodási módot vizsgáljuk.

2. KUTATÁSI KÉRDÉSEK ÉS MÓDSZEREK

A tanulmány célja röviden bemutatni a Gyergyói-medence természeti, humán és gazdasági erőforrásait, különös tekintettel a tejtermelés, -feldolgozás, -értékesítés láncra; majd ennek a tájfenntartó tényezőit vesszük sorra, kiemelten vizsgálva az ökogazdálkodás, extenzív állattenyésztés, területhasznosítás, kézműves feldolgozási lehetőségeket. Végül a tájgazdálkodást veszélyeztető kihívásokra térünk ki. Mindezzel a táj és társadalom együttműködésének jelenkori lehetőségeire és veszélyeire mutatunk rá.

Mindezek alapján főbb kutatási kérdéseink a következők:

1. A Gyergyói-medence jó vizsgálati terepe-e a tájfenntartó gazdálkodásnak?
2. A helyi társadalom mennyire tudatos a tájfenntartó gazdálkodás terén? Modern ökológiai gazdálkodásra vagy hagyományos ismeretekre támaszkodnak inkább?
3. Mely folyamatok és jelenségek gátolják a tudatos tájgazdálkodás elterjedését, azaz milyen feltételek mellett sikerülhet a helyi közösség érdekeit és a természetvédelmi, tájgazdálkodási szempontokat összehangolva élhető jövőt teremteni a térségben?

Jelen tanulmány a Nemzetstratégiai Kutatóintézet „*Gyergyói-medence gazdaságfejlesztési lehetőségei – 2015*” című kutatásának eredményeit dolgozza fel. A kutatás alapvető célja volt egyrészt feltérképezni azokat a kisléptékű, térségi, helyi gazdaságfejlesztési módszereket és gyakorlatokat, amelyek elsősorban a helyi erőforrásokra építenek és képesek helyben termelő jövedelmet generálni. Másrészt azonosítani e kezdeményezések akadályait és hiányosságait, a belső gazdasági-társadalmi környezet adottságait (Nagy–Schwarcz 2015). E tanulmány szerzőiként³ a helyi gazdaságfejlesztés és a helyiek tájhoz kötődő értékeinek elemzésében vettünk részt.

Kutatásunk helyszíni terepbejáráson, interjúkészítésen, megfigyeléses technikák alkalmazásán, továbbá dokumentumelemzésen nyugszik. A terepmunkát 2015 folyamán két alkalommal egy-egy hetes időtartamban végeztük július és október hónapokban. A kutatás helyszíne a földrajzi értelemben vett Gyergyói-medence déli részén elhelyezkedő hat, többségében magyarlakta községre (Gyergyóditró, Gyergyóremete, Gyergyóalfalu, Gyergyószárhegy, Gyergyóújfalu, Gyergyócsomafalva), illetve Gyergyószentmiklós és Borszék városára terjedt ki. A terepbejárás során összesen 135 interjú készült, ebből 30 elkészítésében vettünk részt közvetlenül, azonban a kutatás teljes nyersanyaga rendelkezésünkre áll e tanulmány írásakor. Az interjúalanyok kiválasztása célzottan történt a kutatás elején meghatározott témakörök mentén, adott témákon belül pedig azonos interjúvázlat alapján készültek el az interjúk. Jelen tanulmányban azokat dolgoztuk fel információelemzés módszerével – megközelítőleg 40 darabot⁴ –, melyek közvetlenül kapcsolódtak a táj és ember kapcsolatának megértéséhez. Így választottuk ki a gazdálkodókkal és mezőgazdaságban foglalkoztatottakkal (növénytermesztők és állattenyésztők, kerté-

3 A kutatásban a Magyar Idegenforgalmi és Területfejlesztési Egyesület munkatársaiként vehettünk részt.

4 Egy interjúalany nem ritkán több kérdésben is érintett volt, ezért a témánként jelzett számok összege meghaladja a 40-et.

szet, pásztorok – 14 db), kézműves sajtkészítőkkal, kis és közepes élelmiszer-előállítókkal készült interjúkat (6 db). Továbbá megkérdeztünk nagyüzemi tejfeldolgozót is (1 db), egyesületet, szakképzést és vidékfejlesztést koordináló civil szervezetet, LEADER-szervezetet is (9 db), valamint a legelőkérdésben érintett közbirtokosságok, állatorvosok, megyei agrárintézmények tapasztalata is érdekelt minket (12 db). Nagy segítséget jelentett munkánk során a Hargita Megyei Mezőgazdasági Kifizetési és Intervenciós Ügynökség (APIA) munkatársával készített interjú. Mindezek mellett az értékesítési lehetőségek pontosabb felmérése érdekében helyi termék bolttal, védjegy- és márkatulajdonosokkal is készültek interjúk (3 db).

3. A GYERGYÓI-MEDENCE ADOTTSÁGAI ÉS JELLEMZŐI

a. A táji és természeti környezet jellemzése

A Gyergyói-medence a Keleti-Kárpátokhoz tartozó kistrégió; egységes, zárt vidék, melynek természeti viszonyai mindmáig alapvetően befolyásolják az itt élők életét. A mindössze 2000 km² kiterjedésű medence abban tűnik ki a közeli medencék köréből, hogy azoknál magasabban helyezkedik el, szinte minden oldalról hegyláncok veszik körbe (Bajtalan et alii 2012). A medence határait északról a Kelemen-havasok, nyugatról a Görgényi-havasok, délről a Hargita vulkanikus vonulatai jelentik, míg keletről a Gyergyói-havasok mészköves, gyűrődéses hegyvonulata zárja le a medencét. A geológiai kettősség több egyedi jellegzetességet rejt magában. A különböző alapkőzetből eredő bázikus és savas talajok együttes jelenléte miatt gazdagabb az élővilág, az eltérő minőségű legelőknek köszönhetően pedig a Gyergyói-medencében készített sajtok nagyon változatosak, magukon viselnek bizonyos helyi, karakteres (ún. terroir-) jellegket.

A terület jelenlegi képét ma is meghatározza a nedves rétek, lápos, mocsaras területek, főként a kaszálók, illetve az időszakosan víz borította területek nagy aránya. A medence területének nagy részét mezőgazdasági területek, kaszálók és legelők képezik, de nagy területeket fednek le erdőségek is, amelyek főként tűlevelűek, kisebb részben pedig lombhullató és vegyes erdők (Vincze et alii 2011). Az évi középhőmérséklet 5-6°C, a júliusi 14°C alatt, a januári -9°C körül alakul, télen gyakori a -30°C. Ezek a tényezők Románia leghidegebb területévé teszik a Gyergyói-medencét. A székelyek úgy tartják, hogy „*Gyergyóban kilenc hónapig hideg van és három hónapig nincsen meleg*” (Murádin 2003: 11).

A zord időjárás, a rövid tenyészidőszak, valamint a domborzati és talajadottságok alapvetően nem kedveznek a növénytermesztésnek. A természetből a Kárpát-medencére jellemző kultúrnövények jelentős része kiszorult, míg bizonyos növények terméshozama az adottságoknak köszönhetően alacsonyabb. A gabonafélék közül az árpa, zab, illetve rozs termesztése volt jellemző, ezenkívül a kukorica, burgonya, káposzta, hagyma, len és kender termesztése vált még számottevővé. A növénytermesztéshez képest az állattenyésztés számára kedvezőbbek a természeti adottságok, aminek köszönhetően a legeltetéses nagyállattartásnak alakultak ki hagyományai. Állatfajták tekintetében ez elsősorban a szarvasmarhaféléket, a juhokat és a kecskéket jelenti; sertést és szárnyasokat jellemzően saját szükségletek kielégítése céljából neveltek (Horváth 2003).

b. Társadalom és közösségek állapota

A Gyergyói-medencében a népességszám alakulása kedvezőtlen tendenciákat mutat. Gyergyószentmiklós népessége az elmúlt két évtizedben 17,4%-kal, az egész kistérségé⁵ pedig 13,4%-kal csökkent. Ez azt jelenti, hogy a kistérségi népességszáma 57 250 főről 49 545 főre csökkent 1992–2011 között (Bajtalan et alii 2012). A tendencia legfőbb okai a természetes fogyás, valamint az elvándorlás (Bajtalan et alii 2012). A kistérség etnikai szempontból viszonylag homogén, 2011-ben 91,7% volt a magyar lakosság aránya.

A foglalkoztatás és munkanélküliség helyzetét vizsgálva a statisztikai adatok alapján nehéz megítélni a reális képet. A rendelkezésre álló adatok alapján megállapítható, hogy az 1991-es foglalkoztatottsági adatokhoz viszonyítva (1991–2013 között) felére csökkent a foglalkoztatottak száma a Gyergyói-medencében (Kálmándy-Pap et alii 2015), azonban kutatásunk során is tapasztaltuk, hogy nem tekinthetők egyértelműen munkanélkülinek azok, akiknek nincs bejelentett állásuk. A rendszerváltást követően ugyanis sokan visszakapták a kollektivizálás előtti földtulajdonukat, azonban ezek újrászervezése, modernizálása, felszerelése elmaradt, így a családi gazdaságok elsődleges szerepe az önellátás maradt (Horváth 2003), kívül maradván a gazdasági aktivitás hivatalos statisztikáin. Sokan közülük aktívan részt vesznek családjuk gazdálkodásában vagy vállalkozásában, hozzásegítve a családot a minél nagyobb fokú önellátáshoz, ezáltal a megélhetés biztosításához. A foglalkoztatottság visszaesését magyarázza továbbá, hogy a gyergyószentmiklói ipari üzemek leépültek, bezártak. Nem jelentek meg nagyobb foglalkoztatók a gyergyói településeken, viszont több kis- és középvállalkozás alakult, melyek összességében rendkívül nagy jelentőséggel bírnak (Kálmándy-Pap et alii 2015).

Bár alap-, közép- és felsőfokú oktatási intézmény is elérhető a térségben, többen kihangsúlyozták, hogy az oktatás színvonala nem kielégítő, probléma továbbá, hogy a szakoktatás terén a munkaerőpiaci igények és a képzési kínálat nincs összehangolva. Tanfolyamok, szakképzések terén jelentős szerepet vállalnak civil szervezetek – részben EU-s támogatásokból –, azonban nem lehet kizárólag ezekre alapozni. A releváns ágazatokban (faipar, mezőgazdaság, textilipar, turizmus) is jelentkező szakemberhiány a kivándorlásnak is köszönhető. Általános tapasztalat, hogy a jó szakemberek külföldre mennek, magasabb fizetésért. „*Nagy az elvándorlás, mindig a java megy el*” – számolt be egy gyergyóalfalui vállalkozó. A fiatal réteg szinte teljesen hiányzik a gazdaság vérkeringéséből. A helyzet talán a mezőgazdaság terén a legdrasztikusabb: Hargita megyében a regisztrált gazdálkodók 11%-a 40 év alatti, 53%-a 60 év feletti!⁶ Fontos azonban azokat a példákat is látni, miszerint a kivándorlók külföldi tapasztalatszerzés (tudás-, tőkegyarapítást) követően hazajöttek, és saját vállalkozást indítottak. A fiatalok külföldi tapasztalatszerzése, azt követő hazatérése két szempontból is kívánatos. Egyrészt a helyiek nyelvismerete hiányos, holott kulcsfontosságú lenne az érvényesülés szempontjából. Másrészt pedig a vállalkozói tudás, kultúra esetleges. Sok vállalkozó szemléletéből hiányzik a hosszú távon való gondolkodás, a széles látókör, az összefüggések és a fejlődés szükségszerűségének megértése a hagyományos ágazatokban (pl. mezőgazdaság), valamint a szolgáltató szektorban is (pl. turizmus-ven-

5 A Gyergyói Kistérség a kutatás célterületével majdhogynem azonos. A kistérséghez még Vasláb települése tartozik (1921 fő), valamint nem esik bele a kutatásban érintett Borszék városa.

6 Az APIA vezető munkatársának szóbeli közlése alapján.

déglátás). Mindezt Horváth is leírja, aki a rendszerváltozás egyik leglényegesebb negatív következményének tartja a termelők, vállalkozók szervezetlenségét és a szakmaiság hiányát (Horváth 2003).

A helyi közösség állapotában és az együttműködés tekintetében kettősség jellemző. Bizonyos területeken a közösségek relatív gyengeségével, hiányos, erőtlen helyi összefogással és következetlen érdekképviseléssel találkozunk. Például többen beszámoltak arról, hogy az ARBOR néven elindult vállalkozói összefogás a kezdeti harmonikus működés ellenére, mára már egyéni érdekekkel átszőtt csoportosulássá vált, többen kiléptek, csatlódtak. *„Pedig a közösségért kell fellépni, ez volt az eredeti célja. Még létezőnk, de jelenleg elég nehézkes a működése, újra fel kellene építeni az egészet. (...) Korábban megbíztunk egy menedzsmentet, és az nagyon megvezette az egyesületet”* (Az ARBOR egyik vállalkozó tagja). Sokan megjegyezték, hogy a gyergyóiak elég nyakasak, nehezen tudnak kimozdulni saját komfortzónájukból, kevés bennük az újítási hajlam és innovációs képesség. Az egyik megyei intézmény munkatársa így fogalmazott: *„A székely ember betokosodott, nehezen ragad rá bármi is... Gyergyóban ráadásul az emberek naivabbak, maradiabbak. Az örmények is azért választották Gyergyót, mert könnyebb volt megvezetni az ottani embereket a kereskedés, kupeckedés során. Ez kicsit még ma is így van”*.

A vállalkozói együttműködések, kapcsolatok egyik oldalról tehát esetlegesek, más területeken ugyanakkor kiemelkedő együttműködési hajlandóságot és közösségi összefogást tapasztalhatunk, melyek – feltételezéseink szerint – a helyiek erős identitásán és személyes kapcsolathálón alapulnak. A kettősség okainak feltárása önálló kutatás, tanulmány témája lehetne. Például egyes vállalkozások működésében meghatározó a bizalom mind nyersanyagbeszerzés, -eladás vagy -csere, munkaerő-kiválasztás tekintetében, amely magatartás közösségi alapon alakul/alakult ki és a beszámolók szerint informális kapcsolatokra épül. Ez nyilvánvalóan a hagyományos közösségből öröklött, és mutatja a közösség viszonylag jó állapotát ezekben a falvakban. Biztató az is, hogy kialakulni, megerősödni látszik egy tudatos, felelősségteljes vállalkozói réteg. Számos vállalkozóval, gazdálkodóval készített interjúban került elő a hosszú távon való gondolkodás, az emberekbe vetett bizalom fontossága, a társadalmi és környezeti értékekre való odafigyelés, a helyi erőforrásokra való építkezés, a példamutatás, valamint a szülőföldön való érvényesülés jelentősége. *„Emberarcú vállalkozó vagyok, akarok bízni a munkatársaimban, a partnereimben, nem 32 oldalas szerződéseket kötni (...) Célul tűztem ki, ha Ausztriában 70-80 éves vállalkozások lehetnek, legyenek itt is. Négy gyerekem van. Példát kell mutatni, lássák a jót, és folytassák a vállalkozást (...) Úgy végzem a munkámat, hogy kedvük legyen folytatni itt helyben”* (gyergyóalfalui vállalkozó). *„A pénzt nem autóba, új házba fektetem be, hanem az emberekbe, mert az fogja előrébb vinni a céget”* (gyergyószentmiklósi vállalkozó). A biztató erőforrások sorában említhetjük a hagyományos tudást a természet kincseiről, valamint egyes szakmákban is jelen van a tradicionális tudás, melyet nem csak egyéni szükségletekre alkalmaznak, hanem gyakran gazdasági haszonná is formálják a helyiek, leggyakrabban a szürkegazdaság berkeiben maradvá (gyógynövények, erdei gyümölcs, gombák, kézműves sajtok, faipar stb.). Mindez részben a természet közelségéből fakad, amely még városon is jellemző.

c. Gazdasági erőforrások

Hargita megyére, ezen belül a Gyergyói-medencére is igaz, hogy a sajátos, töredezett domborzati adottságok miatt periferikus, zárt helyzetben van, ami befolyásolja gazdasági szerkezetét is (Horváth 2003): egyrésztől kevésbé kapcsolódott szervesen az országos, nemzetközi gazdasági életbe – mindössze néhány ágazat terén tapasztalható nemzetközi kapcsolódás (pl. faipar, textilipar) –, ugyanakkor tetten érhető a helyi identitás gazdaságformáló szerepe, a helyi szereplők aktív részvétele a vállalkozói, gazdasági életben. A relatív elzártsággal való, régóta tartó küzdelem a térség belső erejét erősítette meg, amelynek köszönhetően a hiányosságok ellenére az előbbieken is említett vállalkozói kör alakulhatott ki, melynek képviselői a helyi, belső erőforrásokra alapoznak, mind humán, mind természeti, mind gazdasági szempontból.

Bár a Gyergyói-medence gazdasága, fejlettsége az egyik leggyengébb Hargita megyében, mégis számos erőforrásra támaszkodik. Az egyik legfontosabb gazdasági erőforrás a térségben maga az agrárium, ezenbélül külön említhetjük a jelen lévő állattartást. A gazdaság szerkezetéről elmondható, hogy a gazdasági súly és a foglalkoztatás szempontjából jelentősen eltér az egyes ágazatok jelentősége. Míg GDP szempontjából a szolgáltató szektor adja a megyei termelés közel felét, harmadát az ipar, a mezőgazdaság mindössze 10%-ot tesz ki, addig a foglalkoztatás terén az agráriumban a lakosság harmada, az iparban a negyede, a szolgáltatások ágazatában pedig csaknem 38% dolgozott 2011-ben. A vállalkozásszerkezetben a mikrovállalkozások jelenléte dominál (80-90%), ugyanakkor az országos átlaghoz képest magasabb a kis- és közepes vállalkozások jelenléte (Hargita Megye Tanácsa 2012.). A GDP-hez nem járul hozzá, de a különböző fokú önellátás is jellemző a családoknál, ennek számszerűsítése azonban igen nehéz. Horváth Székelyföldről szóló részletes leírásában azt közli, hogy a 2000-es évek elején a mezőgazdasági nyilvántartás szerint Hargita megyében a teljes mezőgazdasági terület 87%-a volt jogi személyiség nélküli családi vagy egyéni gazdaság művelésében. Kiemeli, hogy e csoportba tartozó gazdaságok termelése ritkán haladja meg az önellátást (Horváth 2003). Hargita megye agrárfejlesztési stratégiája Romániai viszonylatban 37%-ra teszi az önellátó gazdaságok által megművelt földterülete arányát (2000-es adat), hozzáteszik, hogy ez Magyarországon 3% (HMAS 2009).

A Hargita megyei gazdaságok átlagos mérete mindezekből kifolyólag rendkívül kicsi európai viszonylatban (HMAS 2009), az APIA közlése szerint más megyék elérik az ötvenhektáros átlagos birtokméretet, míg Hargita megyében alig hét hektár jut egy gazdaságra, a kiemelkedő gazdaságoktól eltekintve pedig három hektár a legjellemzőbb méret. A birtokstruktúra mellett a termelési szerkezet is szemlélteti a térség adottságait. Az országos átlagnál nagyobb arányban vannak jelen a legelőként (37%) és kaszálóként (40%) hasznosított területek, Románia viszonylatában ez 23 és 10%. Mindez előrevetíti, hogy nagy potenciállal rendelkezik a térség az extenzív állattartás terén (HMAS 2009).

Sokan foglalkoznak háztáji gazdálkodással; ez az öngondoskodás sokak esetében a szegénység elleni egyéni stratégia egyik eszköze (Horváth 2003). Egy eszenyői idős ember így fogalmazott: *„A nyugdíj mellé a levágott szénát el szoktam adni. Sokan csinálják hozzám hasonlóan. A lakók szinte kivétel nélkül a mezőgazdaságból élnek, ugyanis más lehetőség nem igazán kínálkozik. A ház mellett állatokat tartanak, kiskertet gondoznak, ezzel is csökkentve a napi kiadásokat, ugyanis így nem kell költeni a tejre, tojásra, zöldség, gyümölcsre”*. Másik fontos erőforrása a térségnek az erdőállomány, az ehhez kapcsolódó faipar és faipari ismeretek. Jelentős faállománnyal rendelke-

zik a térség, legtöbb faluban több fafeldolgozó üzem vagy famegmunkálással foglalkozó vállalkozás is működik. Erős a közbirtokossági rendszer, amely érdekérvényesítő szerepe mellett jelentős vagyonnal (földterület, faanyag, pénz) is rendelkezik, amely az interjúk tapasztalatai alapján változó mértékben áll a helyi közösségek tényleges szolgálatában. Az egyik gyergyóújfalui fafeldolgozó így fogalmazott: *„Újfalun közvetve több mint 30 család él a fából legálisan. (...) A közbirtokosság egy közös tulajdon volt, (...) annak a jövedelméből tartották fenn a közösség intézményeit. Ma a családok lenyelik, bankbetétbe halmozzák fel. Körkörös, erőforrásokat felélő életmód van, ami nem fejlődik semmilyen irányba”*.

Megfelelő szakértelem birtokában álló gazdák, vállalkozók portáin találkozhatunk minőségi helyi élelmiszerekkel, alapanyagokkal. Családi gazdaságok, mikrovállalkozók körében az utóbbi években többen fogtak neki kézműves termékek előállításának és értékesítésének (pl. szappan, kozmetikumok, érlelt sajtok, gombából készült termékek). Munkánk sokrétűségénél fogva ezek számszerűsítése még várat magára, de annyi bizonyos, hogy számuk eléri a félszázas nagyságrendet. E mellett a terepen azzal is szembesültünk, hogy az elmúlt, körülbelül tíz évben számos olyan élelmiszer-feldolgozó jött létre, amely magas hozzáadott értékű, prémium kategóriás termék előállítását célozza kisüzemi körülmények között, ami elsősorban sajt, lekvár, szörp, gyógyteakeverék-előállítást jelent. Térségi szinten becslésünk szerint 10-20 ilyen vállalkozás azonosítható.

Többszintű értékesítési lehetőségek jellemzőek egészen az árucserétől kezdve, a házhoz szállításra, havi vásárokon át, térségi üzletláncokig, valamint nemzetközi kapcsolatokig (elsősorban faipar), emellett védjegyek, regionális márkák (Góbé, Székely termék, Transilvania Autenticha) segítik az áruk értékesítését. Még ha nem is gazdasági mutatókkal kifejezhető értelemben, mégis pozitív hatással van a helyi gazdaságra a barter, azaz az árucseré. Még a nagyobb vállalkozások esetében is előfordul, hogy bizonyos szolgáltatásért, termékért áruval fizetnek. Jellemző cseretermékek: tejtermékek (sajt, túró), liszt, kenyér, fa, de akár szolgáltatás is (szerelés, javítás).

Nem utolsósorban említjük a természeti környezet adta erőforrásokat. A páratlan természeti, táji, kulturális, gasztronómiai környezet egyrészt a turisztikai szektor számára rejt nagyon sokféle lehetőséget (pl. téli sportok, aktív időtöltés, vendéglátás), gyakorlatilag minden feltétel rendelkezésre áll a turizmus jövedelemtermelő ágazattá válásához, amire mindeddig nem került sor.⁷ Másrészt meghatározza a gazdálkodási lehetőségeket, erőforrásokat is, melyekről már említést tettünk az előzőekben (élelmiszer-előállítás, gazdálkodás, faipar stb.).

Összességében egy gyenge gazdasági-társadalmi helyzetkép és zord természeti környezet táruul élénk a Gyergyói-medencét vizsgálva, azonban olyan rejtett és kevésbé rejtett erőforrások is megtalálhatóak, amelyek felismerése és fenntartható használata igenis számottevő a térség lehetőségei, fejlődése szempontjából.

7 Horváth részletes székelyföldi turisztikai vizsgálatai, valamint a jelen tanulmány alapját jelentő átfogó kutatás turisztikai eredményei rámutatnak a legfőbb hiányosságokra, okokra (Horváth 2010, Nagy-Schwarz 2015). Azok részletes bemutatása nem tárgya a dolgozatnak.

4. TÁJFENNTARTÓ ÉS KÖZÖSSÉGMEGTARTÓ GAZDÁLKODÁSFORMÁK A GYERGYÓI-MEDENCÉBEN

a. Termelés: hagyományos gazdálkodás és ökológiai gazdálkodás

A Gyergyói-medence ökológiai értelemben és a haszonvétel szempontjából is egy rendkívül komplex és sokszínű táj, amelyet csak teljes összefüggésrendszerében lehet értelmezni. A gazdálkodás lehetőségeit, a helyi társadalom berendezkedését, a kultúrában megjelenő sajátosságokat, az élet minőségét mind-mind alapvetően meghatározza az a természeti, táji környezet, amelyben kialakult. A közelmúltig még sok helyütt megőrzött hagyományos, természetkímélő tájgazdálkodás hatására a térség természeti értékekben gazdag; az élővilág és a tájszerkezet pedig olyan diverzitást mutat, amelyet Nyugat-Európában már nehezen találni (Hartel 2014, Vincze 2011).⁸

Az állattartás helyben fennmaradt hagyományai kiváló alapot nyújtanak az ökológiai gazdálkodás elterjedésének, emellett a birtokstruktúra és a technológiai színvonal is segíthet az öko- és biogazdálkodás elterjedésében (HMAS 2009). „*Nem voltak nagy mezőgazdasági fejlesztések, innovációk Erdélyben, ez abból a szempontból előny, hogy a környezet nem szenvedett kárt, szinte minden terület öko. A kisgazdaságok általában csak kritikus helyzetben használnak vegyszert*” – magyarázta az egyik megyei szervezet képviselője. A helyi, kis és családi gazdaságok egy része alacsony gépesítettségű, a hegyoldalokon található földek műveléséhez pedig speciális és drága eszközök szükségesek, amelyeket csak kevesen engedhetnek meg maguknak. A mezőgazdasági támogatási struktúrának köszönhetően e téren sok minden változott az elmúlt években. A megyei kifizetéseket koordináló szervezet képviselője szerint „*a pályázatoknak köszönhetően minimum megduplázódott a gépek száma az elmúlt 6-8 évben*”. Nem véletlenül, hiszen „*korszerű eszközök nélkül, a hagyományos módon nagyon nehéz megélni a családi gazdálkodásból*” – ahogy egy gyergyóditrói interjúalany fogalmazott. Megoldást a gépkörök alakulása jelenthetne, azonban ezek alapját jelentő bizalom és kompromisszumkészség csak elvétve jellemző. Ennek ellenére a hagyományos paraszti együttműködés, és kölcsönös munkavégzés, a *kaláka* hagyománya máig fennmaradt és számos területen találkozhatunk vele, medenceszerte. Egy szárhegyi gazda például így ragadta meg az együttműködést: „*A trágyát ingyen kapjuk zöldségért cserébe. Mindenki segít mindenkinek. Figyeljük és vigyázzuk egymás földjeit*”.

A medencében gyakoriak az 1-2 hektáros *nadrágszíjparcellák*, de számos település határában ennél is kisebb földdarabok, néhány száz vagy ezer négyzetméteres birtoktestek uralják a tájképet. A külterületek legnagyobb része legelő vagy kaszáló, a szántók jellemzően a lakóházakhoz közelebb fekvő, jobb talajadottságú területeken található. Érdekes tendencia azonban, hogy az európai uniós területalapú támogatási rendszer hatására a kisméretű, helyiek kezében lévő szántók aránya lecsökkent, mivel a legelők után – kevesebb munka mellett – nagyobb támogatás jár hektáronként, így inkább átállnak gazdasági racionalitásból legelőgazdálkodásra. Így alakul ki a legelőgazdálkodás kettőssége, egyrészt fennmaradnak a hegyi legelők, amelyet kiegészítenek a medence rosszabb termékenységgű, illetve szántóföldi területekből átalakított legelői. A helyiek

⁸ Ezt támasztja alá például, hogy a Gyergyói-medence déli része a települések és közvetlen környezetük kivételével szinte teljes mértékben NATURA 2000 terület (<http://natura2000.eea.europa.eu/#> térképadatbázis alapján)

szerint a szántók település körüli aránya kiváló fokmérője az adott községben lakók hozzáállásának is. *„A falu körüli szántók mennyisége megmutatja, hogy mennyire aktív mezőgazdaságilag a település. Ha sok a legelő, kaszáló az gyanús: nem művelik a szántókat, hanem hagyják füvesedni, így több területalapú támogatást kapnak”.*

Hargita megyei statisztikai adatok alapján tudjuk, hogy a megyében az országos átlagot meghaladja a szarvasmarhatartó gazdaságok száma, valamint az állatállomány átlagos mérete is. A Gyergyói-medencére vonatkozóan részletes adatokkal nem rendelkezünk, de az empirikus tapasztalatok alapján elmondható, hogy a térségre a kisméretű marhatartó gazdaságok jelenléte jellemző. Az állomány nagy része tejelő, a húsmarhatartás csak mostanában kezd újra meghonosodni. A juh- és kecsketartás jelentőségét tekintve alul marad a tehéntartással szemben, de ez is jelentős ágazat a térségben. A feldolgozásra kerülő tej döntő hányada a 3–5, illetve az ettől nagyobb, 5–20 tehenes gazdaságokból származik, nagyobb, néhány százas állományú gazdaság csak elvétve található a térségben, ugyanakkor az 1–2 tehenes kisgazdaságok száma számottevő. A felkeresett nagyobb állatállománnyal dolgozó gazdaságok többnyire istállóban tartják állataikat, legtöbb munkafolyamatot gépesítve végzik el, az állatok által adott tejmennyiséget és -minőséget, illetve a szaporítást mesterségesen befolyásolják. A szakirodalom szerint arányuk rendkívül elenyésző a térségben (Horváth 2003).

A tej minősége szorosan összefügg az állatok táplálásával. A gyergyói legelők a növényzet minősége és fajtagazdagsága szempontjából is megfelelőek. A legelők jelentős részén gyógynövények is megtalálhatók, melyek egyrészt kedvezően hatnak az állatok egészségére, másrészt a tej minőségét, tartalmát is jelentősen mértékben javítják. *„Az itteni kaszálók, legelők még most is nagy kincsnek számítanak, sokan járnak a csodájára, az öregek tudták, hogy kell gazdálkodni”* – mondta egy mezőgazdasági szakember. A legeltetést kiegészítő takarmányozásban a korszerű fajták és módszerek nehezen honosodnak meg, annak ellenére, hogy egy-egy új fajta vagy eljárás költségigénye nem is haladná meg a jelenleg használt fajtákét vagy technológiáikét. Valójában a takarmányozás terén alapvetően szemléletváltásra – akár az ökológiai szemlélet megerősítésére is –, illetve tudásátadásra lenne szükség. Sokan egyszerűen információhiányból fakadóan nincsenek tisztában a minőségi takarmányozás lehetőségeivel és fortélyaival. Egy megkérdezett állatorvos véleménye szerint *„nincs náluk ésszerű gazdálkodás. (...) Ebben lehetne rajtuk segíteni, megmutatni nekik, hogy hogyan kell gazdálkodni, mert csak mondják, hogy tudnak, de nem tudnak”.* Ugyanez igaz az istállók állapotára is. Az egyik gazdaszervezet képviselője hozzátette: *„az állattóléti normák betartására alkalmatlanok a régi istállók, ezért most építésekkel egy olyan istállótípuson dolgozunk, amelyek megfelelnek a modern elvárásoknak, de a táj egyedi jellegére is tekintettel vannak”.* Ilyen téren van még hova fejlődnie a gazdaságoknak, de örömdetes, hogy van helyben olyan, aki tájbarát megoldást igyekszik találni.

A pár hektáron gazdálkodó családok, kis és közepes állományú állattartók közt több gazdálkodói típust azonosíthatunk. Az *önjelölt öko gazdák* pusztán birtokuk méretéből adódóan gazdálkodnak hagyományos módszerekkel. Vannak, akik tudatosan választották az *ökológiai gazdálkodást*. Harmadik csoportban találjuk azokat, akik a nagyobb hozam érdekében nem nélkülözik a vegyszereket, amit nem ritkán gépesítve oldanak meg, annak ellenére, hogy a gazdaság mérete ezt nem feltétlenül indokolja. Az előbb említett két típusba tartozók azok, akik a táj és ember kapcsolatát fenntartják, tájalkotó tevékenységet folytatnak.

Az önjelölt ökögazdák kismértékű fejlesztéseket is csak ritkán tudnak megvalósítani, az új technológiákat – többnyire életkori sajátosságaik miatt – nem alkalmazzák, az öröklött tudást, a helyi adottságoknak megfelelő módszereket részesítik előnyben (pl. kaszálás, legeltetés, trágyafelhasználás). Céljuk elsősorban az önellátás, minél kisebb anyagi ráfordítással, emiatt sokkal nagyobb a kétkezi munka aránya. A kaszálás is jellemzően emberi erővel, illetve kisebb kaszagépekkel, a széna szállítása pedig általában állati erővel történik. Az idősebb generáció körében előfordul még az igavonó állattal történő szántás is. Ezzel a mezőgazdaság egyik környezeti tehertételétől, a dízel üzemanyag elégetéséből származó szennyezésektől kímélik meg a környezetet. Természetesen ez a legtöbb esetben megint csak nem tudatos választás eredménye, hanem pusztán kényszerűség. Az ilyen kis gazdaságok jellemzően – elsősorban anyagi okokból – teljesen vegyszermentesen gazdálkodnak saját konyhakertjeikben, apró szántóik tápanyagutánpótlását az állattartásból keletkező szerves trágyával oldják meg, így zárva az ökológiai gazdálkodás körforgását: a növénytermesztés-állattartás összefüggő rendszerét. Ezek a gazdák a rendszeres kaszálással hozzájárulnak a rétek fajdiverzitásának fenntartásához, hiszen számos növényfaj csak a kezelt legelőkön találja meg a kedvező életfeltételeket. Az így kezelt, mozaikszzerűen elhelyezkedő területek és a közöttük elhelyezkedő bokor- és fasorok, árkok együttesen adják a gyergyói táj jellegét, amely évszázadok alatt épp ezeknek a gazdálkodási módoknak köszönhetően nyerte el mai formáját. A szétaprózott, mozaikos tájszerkezet hátrányai főleg gazdasági jellegűek, hiszen a szétszórt területek csak jelentős többletköltségekkel művelhetők, amely a gazdaságok versenyképességét csökkenti. Fontos megjegyezni, hogy e gazdálkodói csoport ökológiai tudatosságának megerősítése, támogatása kulcsa lehet a gyergyói táj fennmaradásának, ugyanakkor számos tényező akadályozza e téren az előrelépést. Jelentős akadály a megszokott művelési formák megváltoztatásának nehézsége az idősebb generációk esetében. Több példával találkozhatunk, ahol a fiatalabb, Nyugat-Európát megjárta vagy tanfolyamokat végzett gazdák konfliktusba kerülnek szüleikkel a gazdaság jövőjével kapcsolatban, mivel bátrabban mernek innovatív fejlesztésbe fogni, amelyeket az idősebb generáció kockázatosnak tart. *„Édesapám kiszállt a vállalkozásból, mert nem tudtunk megegyezni a gazdálkodás mikéntjéről”* – mesélte egy fiatal gazdálkodó. Az ellentét háttérben az áll, hogy a fiú több hónapot töltött Svájcban és Németországban biogazdaságokban.

Az ökögazdálkodást folytatók másik csoportját azok a gazdák alkotják, akik tudatosan választották ezt a gazdasági formát, és a környezeti szempontokon kívül a prémium minőségű termékek magasabb áron való értékesítésének lehetősége is motiválja őket. Az ökológiai szemlélet jegyében gazdálkodnak, és elsősorban azért termelnek bio módon, hogy az általuk előállított termék semmiféle káros hatással ne legyen az emberre és a környezetre. Egy jó példa erre a felkeresett gyergyóújfalu gazda hozzáállása: *„Nálam a marha partner, nem pedig erőforrás. Ebben a partnerségben szeretnék közelebb kerülni a természethez”*. Kutatásunk során lényegesen kevesebb olyan gazdálkodóval találkoztunk, akik kizárólag azért választják ezt a gazdálkodási formát, hogy általa nagyobb jövedelemre tegyenek szert. Természetesen ez a vélemény is jelen van a gazdálkodók körében: *„Patriotizmusból nem érdemes biová válni, csak akkor, ha megfizetik”*. Sokkal inkább a meggyőződés, az örökségbe kapott vagy megvásárolt föld és tájkép megőrzése az elsődleges motiváció, ugyanis a támogatási rendszer nehezen teljesíthető követelményei, a bürokratikus minősítési folyamat és maga az ökológiai gazdálkodási mód elsajátítása elég nagy befektetett munkát és utánajárást igényel, amelyet kevesen vállalnak fel pusztán anyagi megfon-

tolásból (Révai 2015). Ezt támasztja alá az újfalusi gazda hozzáállása is: *„Az öko minősítés jó lenne a piac szempontjából, de Romániában inkább csak bürokrácia. Inkább a bizalmi kapcsolatban, egyenes beszédben hiszek”*.

A felelősen gazdálkodó családok számára mintaként szolgálhat és egyben segítséget jelenthet egy 2015 tavaszán alakult parasztszövetkezet, amely tizenöt, hasonló elveket valló gyergyószéki gazda alapításával jött létre. A megalakulás célja, hogy összefogja és segítse a családi gazdaságokat, amelyek a természettel összhangban, nem nagyüzemi mezőgazdasági módszerekkel, hanem ökológiai módon szeretnék működtetni gazdaságukat. Ötvözni szeretnék a korszerű gazdaságot a hagyományos paraszti tudással. Nem a paraszttromantika feltámasztása a céljuk, hanem egy modern, organikus alapokon működő mezőgazdasági rendszer létrehozása. A szövetkezet vezetője így fogalmazott: *„Ne egy paraszttromantika legyen belőle, hanem a családok megélhetése a cél. Azt az örökséget szeretnénk továbbvinni, ami a 30-as években megszakadt. De nem ugyanazt akarjuk csinálni, mint nagyapáink, hanem azt, amit most csinálnának, ha nem akadt volna meg a fejlődés”*. A kezdeményezés mögött egy svájci egyesület áll, amely egyrészt különböző hitelkonstrukciók révén segít a gyergyói gazdáknak a tejlő marhaállomány megújításában, másrészt szakmai támogatást nyújt a tejtermelés teljes vertikumában, a fejestől a sajtkészítésig, valamint a takarmánykezelésben és rétgazdálkodásban is. A szövetkezet szándéka a fenntartható gazdálkodás és önellátás népszerűsítése, a kis családi állattartó gazdálkodók érdekképviselete, piacra jutásuk megszervezése, mezőgazdasági témájú oktatási programok lebonyolítása, a termelés vertikumának felosztása. A szervezet vezetője szerint a szövetkezethez való csatlakozás egyfajta felelősségvállalás a jövő generációkért, elvetve a jelenleg uralkodó pénzalapú paradigmát. A szövetkezet jelenleg körülbelül húsz gyergyószéki gazdát tömörít, de a létszám folyamatosan növekszik, főleg a fiatal gazdálkodók csatlakoznak az együttműködéshez. A gazdák a közös munkával hosszú távon az állattartás minél szélesebb vertikumát szeretnék lefedni a tenyésztéssel-neveléssel, a tejlő állományon át a hústermelésig. Az ökológiai állattenyésztés egyik legfontosabb irányelve a haszonállatok jóllétének biztosítása. Mivel a Gyergyói-medencében ez a hagyományos gazdálkodási forma, így ennek népszerűsítése a szövetkezet egyik legnagyobb feladata. Komoly probléma, hogy az idősebb gazdák nincsenek tisztában az állatjólléti előírásokkal, az istállók, hodályok szűkek és nem szellőznek rendesen. Ökológiai szempontból a szabadtartás népszerűsítése lenne előremutató, hiszen ennél a tartási módnál folyamatos a tejhaszonvétel, az állatok is kedvük szerint szabadon mozoghatnak, és legelésükkel, taposásukkal, a talajt folyamatosan trágyázva fenntartják a táj évszázadok alatt kialakult karakterét. Hogy miért nem népszerű e kezdeményezés minden gazda számára? A választ a szemléletben kell keresni. A szövetkezet vezetője így fogalmazott: *„Nehéz ehhez a fajta életszemlélethez gazdákat tálni, mert mindenki a megélhetése utána fut, maximalizálni akarja a profitját”*.

b. Feldolgozás

A tehéntartás, tejtermelés hasznát sok tényező befolyásolja. A jelenlegi termelési és eladási árak mellett az egy-két tehénes gazdák nem tudnak költséghatékonyan termelni, bevételeiket pedig csak direkt értékesítéssel tudják maximalizálni, így ők a feldolgozás szempontjából nem számítanak mértékadó csoportnak, holott a tájfenntartás szempontjából fontos tevékenységük. A tapasztalatok szerint a tej átlagos felvásárlási árának (0,6–1,2 lej/liter) sokszorosát lehetséges a közvetlen értékesítéssel realizálni (2-3 lej/liter), emiatt még olykor a nagyobb állatállomány-

nyal (8–12 tehén) rendelkező gazdák is szállítanak házhoz tejet. Legnehezebb helyzetben azok a gazdaságok vannak, amelyeknek 3–10 tehene van, mivel támogatás csak tíz jószág felett jár, támogatás nélkül pedig a hivatalos gazdálkodással együtt járó adóterhek kitermelése is nehézséget okoz(hat). Megoldást a minőségi termék-előállítás felé való elmozdulással lehetne elérni, illetve a termelői oldal szövetkezésével, azonban egyelőre mindkettő gyerekcipőben jár a Gyergyói-medencében. E téren az ökológiai gazdálkodók és az előbb bemutatott szövetkezet is előremutató. Ha egy gazda a tejét nem nyers tejként értékesíti, hanem kézműves sajtot készít belőle, és két hónapig érleli, úgy már az egy literre eső eladási ár 0,6–1,2 lej helyett 3 lej körül alakul. Bár ez ugyanannyi, mint a fentebb írt közvetlen tejértékesítés egy literre eső értéke, azt is látni kell, hogy a tej házhoz szállítására nincs akkora kereslet, hogy minden gazdát az eltartson.

A tejkvóta utolsó évében, azaz a 2013/2014-es évben a Hargita megyei tejtermelők összesen 43 felvásárló felé értékesítették a nyers tejet, ezeknek a hetvenöt százaléka (32 db) a megyén belüli felvásárlónak minősült (HMTECS 2013), ami azt mutatja, hogy a megtermelt tej túlnyomó részét a megyében dolgozták fel. A Gyergyói-medence termelőinek többsége egy székyudvarhelyi tejipari középüzem, illetve néhány kisebb helyi üzem felé értékesít. A tejtermelők szempontjából általános probléma a tej alacsony, illetve folyamatosan változó felvásárlási ára, ez ellen a közös tejbegyűjtők megszervezésével, a közös értékesítéssel tudnának védekezni, ám jelenleg az ilyen típusú szövetkezés gondolata sokaktól távol áll. Arról nem is beszélve, hogy a közös és magasabb áron való értékesítés nagy bizalmat, fegyelmet és figyelmet kívánna meg a gazdálkodóktól, konkrétan azt, hogy – akár a feldolgozók, akár a maguk által meghatározott minőségi mutatók érdekében – mindenki alávesse magát a tehéntartás közösen kidolgozott, szigorú kritériumrendszerének. A termelők mellett a feldolgozók részéről is megfogalmazódott számos probléma, amelyek nehézkessé teszik a piacon való megmaradást (import tej miatt kialakuló árverseny, változó minőségű alapanyag). Az alapanyag begyűjtését a felkeresett üzem községi szinten is segíti, tejbegyűjtő pontok kialakításával. Az alacsony felvásárlási ár miatt sokan mégis csak önellátásra, sajt készítésre vagy árucsere formájában hasznosítják a tejet.

A tejfeldolgozás teljesen más szintjét, minőségét képviselik a kézműves sajt készítőik, amelyek részben a Caritas vidékfejlesztési tevékenységének, képzései révén váltak egyre népszerűbbé a Gyergyói-medencében. Bár a kereslet, az ízlés lassan alakult ki a svájci minta alapján készülő érlelt sajtok iránt – mivel Gyergyóban a friss sajt készítésnek van nagy hagyománya –, még így is megéri a kistermelőknek feldolgozott formában, sokszoros értékben eladni tejet (20–30 lej/kg áron értékesítik a sajtokat). Három-négy sajt készítő már prémiumkategóriájú terméket képes előállítani, sokan még tanulják a technológiát, meglátva benne a többletjövedelem lehetőségét. *„Volt, aki azt mondta, hogy nincs neki ideje ennyit matatni a sajttal, jó neki a friss sajt. Aztán amikor a következő piacon, egy érlelt sajtot áruló a vele szemben lévő standnál 100 kiló sajtot adott el egy nap alatt, míg ő csak 5 kilót, újra jelentkezett a tanfolyamra”* – ecsetelte a helyzetet a svájci képzési program egyik szervezője. A helyi, hagyományos eljárással készített friss sajtok, illetve a svájci technológiával készített érleltebb sajtok között lényeges minőségi különbség van, elsősorban szárazanyag-tartalmukat illetően. Az alpesi típusú sajtoknál a tejben található szabad vizeken kívül a sajt készítés során a kapilláris vizek eltávolítását is elvégzik (többek között a jó minőségű oltóanyag, valamint a hatékonyabb préselés révén), míg a helyi hagyományok alapján készült sajtok esetében, főként az egyszerűbb körülmények, technológia, illetve a leegyszerűsíti-

tett folyamatnak köszönhetően főként a szabad vizeket távolítják el, a kapilláris vizeket, valamint a savó egy részét nem. Míg az alpesi sajtok szárazanyag-tartalma hetven százalékos, addig a hagyományos friss sajtoknál ez körülbelül ennek fele, harminc százalék. A friss sajtok esetében, ha savó is marad a sajtban, az hosszú távon megkeseríti azt, a hagyományos eljárással készült sajtok így nem alkalmasak a hosszú ideig tartó érlelésre.

Az EU-s csatlakozás óta nem csak az állatjóléti normák szigorodtak, hanem a tejfeldolgozásra vonatkozó előírások is változtak. A kisebb gazdálkodók jelentős része ezen előírásokat túlzónak, túl merevnek tartja, az esztenákon fejt tej esetében pedig sokszor betarthatatlanok, pl.: nincsenek olyan hűtőkapacitások, amivel az előírt hőmérsékletre (4°C) tudnák hűteni a tejet a fejestől számított egy órán belül. Valamint a higiéniai szempontok betartása is sok helyen gondot jelent, így sokan felhagytak a kisebb gazdák közül a hivatalos tejértékesítéssel az utóbbi években.

c. Értékesítés

A helyi közepes és kistermelők számára jó értékesítési lehetőséget kínál az egyes védjegyekhez való csatlakozás (jellemzően Góbé, Székely termék, Transylvania Authentica). E kezdeményezések előnye abban gyökerezik, hogy jó minőségű termékek és eladható arculat mellett az adott régió ismertségét növelhetik, amely visszahat az élelmiszer-termelésen kívüli ágazatokra is, valamint az egységes fellépés és a regionális vagy etnikai vonatkozás a termékek piaci versenyképességét is növeli nemcsak hazai, hanem nemzetközi viszonylatban is (Gáll 2011). Ezen előnyökön túl a szűkebb-tágabb térség gazdag mezőgazdasági kultúrájának megőrzését, a helyi gazdaság megerősítését is célozzák, hiszen támogatják a helyi termékeket, növelik a fogyasztói tudatosságot. Meglehetősen eltérő tartalommal működő rendszerek különböző célokat tűztek ki maguk elé. Míg a Székely termék kezdeményezés politikai alapon indult Hargita Megye Tanácsa koordinálása alatt, a Transylvania Authentica civil szférában gyökerezik a Polgár-Társ Alapítvány által, addig a Góbé Termék üzleti alapon nyugvó, termékkereskedelmi márkává nőtte ki magát, jóllehet a legnagyobb sikereket elérve (Gál 2011).

A védjegyek célja, hogy a fogyasztók számára garantálják a megvásárolt termékek vagy igénybe vett szolgáltatások minőségét, autentikus jellegét, helyi kötődését. Hasonlóan, a helyi termékek felkarolásán keresztül a helyi gazdaság fejlesztésének, erősítésének szándéka vezérelte a Góbé termék kereskedelmi márka kialakítását is. A Merkúr üzletláncot is működtető cég szándéka szerint a Góbé a Székelyföldön előállított, immár nyolcféle csoportba sorolható termék márkája, amely nem is annyira az etnikus, mint inkább a területi kötődést hivatott kifejezni. Habár kezdetben a cél a székelyföldi eredet jelölése volt, a Góbé termékek egyre inkább a prémiumkategória felé pozicionálódnak. Ez részben a tudatos marketingtevékenységnek és kommunikációnak köszönhető, részben olyan üzletpolitikai döntéseknek, mint az olcsóbb ár-kategóriájú termékek számára újabban kialakított másik kereskedelmi márka bevezetése.

A Góbé – annak ellenére, hogy tisztán kereskedelmi márka – a mögé tett marketingmunka miatt, a székelyföldi kötődés erőteljes hangoztatása okán egyre inkább közösségi márkaként viselkedik. Ezzel már jelentős eredményeket ért el bizonyos rétegek és vásárlói csoportok – egyelőre a székelyföldi városi réteg, illetve a tehetősebb és tudatosabb magyarországi vásárlói kör – fogyasztói szokásainak átformálásában. Mind a Góbé, mind a Székely termék védjegy vagy a Transylvania Authentica termékei között szép számmal találhatók tejtermékek, elsősorban kéz-

műves sajtok. A Góbé termékek forgalmának hatvan-hetven százalékát ez a termékcsoporthoz biztosítja (Schwarcz et alii 2015). A tudatos fogyasztói magatartás kialakulásáról még mindenki visszafogottan nyilatkozott, azonban az jó hír, hogy az irányok már kezdenek kirajzolódni, valamint a lehetőség megvan a táji léptékkal előállított helyi termékek vásárlására. Egyik tejtermelő például úgy látja, hogy „*alakul ki az a réteg, aki megfizeti a minőséget. Azonban az átállás [biotermesztésre] két év, amit túl kell élni, de úgy érzem, hogy mégis csak van súlya, ha rajta van a csomagoláson, hogy ökológikus gazdálkodásból származó termék*”. Több feldolgozó szerint a fogyasztói döntések nagy részénél – a minőségi termékek megjelenése ellenére – a termékek ára számít leginkább, ezért is veszélyes az olcsóbb importtermékek térnyerése a piacon. Hargita megye a Székely termék védjeggyel rendelkező termelők piachoz juttatása céljából szervez havi vásárokat különböző településeken, ahol szintén megjelennek a termelők friss, feldolgozott tejtermékekkel.

4. A TÁRSADALOMMEGTARTÓ ÉS TÁJFENNTARTÓ TÉNYEZŐK

A felvázolt tejtermelés, -feldolgozás, -értékesítési lánc szemléletes példa a táj és társadalom kölcsönös megtartó erejének bizonyítására, hiszen valamennyi eleme tájhoz kötődik és táji szinten működik. Az egymást fenntartó szerep gazdasági súlyának számszerűsítésére alkalmatlan kutatási módszerünk, ugyanakkor fel tudunk sorolni számos tényezőt, amely közvetlenül és közvetetten hozzájárul a gyergyói táj és társadalom fennmaradásához. A tájfajták fenntartásának és használatának vannak szimbolikus (felelősség a jövő generáció iránt, élelmiszer-önrendelkezés stb.) és praktikus (pl. helyi viszonyokhoz alkalmazkodott fajták) okai is (Bela–Balázs 2009), mindezekre a Gyergyói-medencében is találunk példákat. Mi ehhez hasonlóan gazdasági és társadalmi tényezőket különböztetünk meg táj és ember egymást fenntartó kapcsolatában.

A *gazdasági faktorok* között – melyek inkább a praktikus okokhoz állnak közelebb – megemlíthetjük, hogy a táji adottságokhoz alkalmazkodott fajták tenyésztése, termesztése és a kíméletes termelési mód kiszámíthatóbb termésmennyiséget, ezáltal egyfajta biztonságot jelent a gazdálkodók számára (Bela–Balázs 2009). Azt is tudjuk, hogy a munkaidényes technológiák arányaiban több munkalehetőséget, jövedelmet biztosítanak a helyiek számára – akár a szociálisan hátrányos helyzetű, valamint mezőgazdasági tevékenységet folytató, de napi megélhetéssel küzdő széles rétegek számára is –, valamint a helyi termékekből származó közvetlen bevétel, megélhetés is ezt a kapcsolatot erősíti. Továbbá a biodiverzitás szempontjából gazdag legelőkön legeltetett állati eredetű élelmiszerek jobb beltartalmúak és minőségűek, magasabb hozzáadott érték elérését biztosítják, ami jövedelmezőség szempontjából szintén a helyi gazdaságban realizálódik. Mindez hosszú távon a világpiac bizonytalanságától való függetlenedés felé mozdíthatja el a térséget. Bár a globális gazdaság szempontjából csekély jelentősége van a Gyergyói-medence táji erőforrásainak és konkrétan a szarvasmarhatartásnak, valamint a tejtermelésnek, azonban helyi gazdaságélénkítő és önrendelkezést erősítő szerepe annál jelentősebb.

A *társadalmi faktorok* között fontos megemlíteni a hagyományos ismeretek és a modern ökológiai szemlélet ötvözéséből eredő komplex tudást és szemléletmódot, mely egyedülállóvá, felkészültté teszi/teheti a Gyergyói-medence gazdálkodóit. Továbbá egy olyan folyamat is körvonalazódik, amely során a kevésbé átalakított természet iránt vágyók, illetve az ökológiai gaz-

dálkodásban jártasabb gazdálkodók bevándorolnak, a medencébe költöznek, szintén megújulás felé mozdítva el a helyi közösséget. A hagyományos tudás és ismeretek fenntartását sok tanulmány és dokumentum kívánatosnak tartja. Az ökológiai gazdálkodás során mindez a 21. század elvárásai szerint képes tovább élni. Erre jó példa az a fiatal gazdálkodó, aki 15 éve költözött vissza vidékre azzal a céllal, hogy ökológiai gazdálkodásba kezdjen. A hagyományos tudás fontosságáról így nyilatkozott: „Az öregektől sok hasznos dolgot tanultam, népi megfigyeléseket, amelyekkel az időjárás lehet előre jelezni, az aratást, vetést lehet jól időzíteni. Például egy öregember meg tudta mondani tavasszal, hogy a méhésznek nem lesz abban az évben akácméze. Csak úgy, a természet jelei alapján”.

A táji erőforrásokhoz való kötődésnek a helyi társadalom szempontjából egyik legfontosabb hozadéka az identitás megőrzése és a helyben maradás. Vajdasági migrációval foglalkozó kutatások kiemelik, hogy a vajdaságiak elvándorlásában fontos szerepe volt annak, hogy a privatizáció következményeként elvesztették az ökológiai-természeti örökségükhöz való hozzáférésüket (tulajdon, használat), vagyis a gazdasági erőforrásként is használható természeti, ökológiai kincsek (termőföld-, víz-, erdővagyon) nem magyarok kezébe, kezelésébe kerültek (Gábrity 2015). E folyamat a Gyergyói-medencét is veszélyezteti, többek között azért, mert a földrelés világszerte terjedő jelensége kutatások szerint egyre inkább gyűrűzik be Európába, egyik legveszélyeztetettebb térségnek pedig a kelet-európai országok tekinthetők (Franco et alii 2013). Bár a telekkönyvek rendezetlensége megnehezíti, a földek viszonylag alacsony ára épp ösztönzi a külföldiek földhöz jutását. A veszély realitását jelzi, hogy bizonyos források szerint Románia az EU-ban első helyen áll a külföldiek birtokolta földterület mérete szempontjából (Gyergyai 2016). A helyi közösség által végzett tájgazdálkodás ilyen téren is óriási jelentőségű.

Az említett gazdasági és társadalmi tényezők mind visszahatnak a környezetre és a természet értékeinek megőrzésére. A tej útján bemutatott kisléptékű gazdálkodási mód és kíméletes tájhasználat (kaszálás, legeltetés, trágyafelhasználás, szabadtartás, diverz birtokszerkezet stb.) a táj fenntartható kezelését is jelenti. Ennek köszönhetően a természet hosszú távon is képes az ember számára ökológiai szolgáltatásokat biztosítani. A következő fejezetek tárgyát képezi annak bemutatása, hogy miért nem követi minden gazdálkodó ezt a gyakorlatot.

5. VESZÉLYEK ÉS KIHÍVÁSOK A GYERGYÓI TÁJ ÉS TÁRSADALOM FENNMARADÁSÁBAN

Összességében azt látjuk, hogy a Gyergyói-medencében kézzel fogható a táj és a helyi közösség egymást erősítő együttműködése, de számos negatív folyamat is tapasztalható, melyek korlátozzák ennek jelentőségét. Ezek a következők:

a. Tájdegradáció, tájsebek: a nagyüzemi fakitermelés, valamint a külszíni kőfejtés jelentős méretű tájsebeket okoztak a medencében. A bezárt kőbányák rekultiválására mindeddig kevés figyelmet szenteltek. Ezek a tájsebek bár pontszerűen jelentkeznek, mégis jelentős beavatkozásnak számítanak az ökológiai folyosókba, rendszerekbe, ezzel együtt erőteljesen rányomja a bélyegét a tájképpel együtt a növény és állatvilágra (Hegyesi 2011). Ugyanígy megbontja a tájgazdálkodás komplex rendszerét egy-egy letarolt erdőterület vagy nagyüzemi művelés és/vagy erős vegyszerezés alatt álló szántóterület.

b. Különböző szemléletből fakadó érdekellentétek: elég csak a tejtermelésnél maradni, látjuk, hogy a tájgazdálkodás elterjedését, újrafelfedezését számos érdekellentét nehezíti. A hagyományos módon gazdálkodók körében jellemző, hogy nem nyitottak új technológiák, fajták alkalmazására vagy épp a tájfajták újrafelfedezésére, a tudatos ökológiai gazdálkodásra. Mindez életkori sajátosságokra, berögzült módszerekre, információhiányra vezethető vissza, vagy egyszerű piaci megfontoláson alapul, rövid távú anyagi haszonszerzés reményében. Ez a szemléletmódbeli különbség sokszor generációkon, családon, falun belül is ellentéteket szül, aminek hatására inkább elmegy a fiatalok kedve a gazdálkodástól. Hartel kutatásai is alátámasztják, hogy bár Erdély számos vidékén fennmaradtak a hagyományos tudás és tájhasználati formák, az ott lakók többsége modern típusú gazdasági fejlődésre, életmódra vágyik (Hartel 2014).

c. A helyi érdekek és a hosszú távon való gondolkodás csorbulása más téren is tapasztalható. *A közbirtokosságok gazdálkodása*, különösen a fa értékesítése kapcsán több esetben egyéni, rövid távú érdekeket szolgál, mivel a közel monopolhelyzetben lévő, külföldi tulajdonú fafeldolgozó számára értékesítik a fa nagy részét, ezzel pedig a kisebb fafeldolgozók, helyi vállalkozók ellehetetlenülését okozzák. *„A probléma az, hogy a közbirtokosságoknak jelenleg nem érdeke, hogy helyieknek adják el a fát, ha a multi több pénzt ígér nekik. A célja az, hogy tönkre tegyen ezzel minden céget a térségben”* (fafeldolgozó vállalkozás vezetője, Tekerőpatak). A tejszövetkezetek között is akadnak olyan példák, amelyek mindössze a támogatások igénybevétele miatt szerveződnek és nem az együttműködés, az érdekképviselés, a tapasztalatcsere céljából alakulnak.

d. Munkaerőhiány is tapasztalható olyan hagyományos szakmában, mint a pásztorkodás, és valószínűsíthetően a gyarapodó medveállomány és az alacsony fizetség miatt a jövőben sem várható, hogy a pásztorélet többeknek vonzó lehetőséget jelentene. Ráadásul a legelőterület mérete és az állatlétszám alapján kötelezően előírt számuk túlságosan alacsony ahhoz, hogy a pásztoroktól elvárható lenne a modern, fenntartható, környezetkímélő és ökológiai szemléletű legelőkezelés.

e. Ökológiai szempontból a pásztorok fontos feladata lenne többek között, hogy szakaszosan legeltessenek, ehelyett az általános gyakorlat szerint a legjobb területekre hajtják ki az állatokat, mialatt sok terület elgazosodik, továbbá a nehezen megközelíthető területeket felhagyják – azok beerdősülnek, így a legelőkre jellemző gazdag flóra eltűnik. Molnár javaslata, hogy a legelők megfelelő természetvédelmi kezeléséhez valójában egy új szakmára lenne szükség, a *természetvédelmi pásztorra* (Molnár 2014).

f. A mezőgazdaság gazdasági, foglalkoztatásbeli súlyának növekedését nehezíti a földtulajdonok rendezetlensége, amely miatt sokan nem tudnak fejleszteni, támogatásokat igénybe venni, esetleg használaton kívüli területeket kezelésbe vonni. A rendezetlenség a külföldiek földszerzésének ugyan ideig-óráig gátat szab, de óriási kihívás lesz az agrárium számára a földhasználók, birtoklevelek, telekkönyvek összehangolása, tulajdonjogok letisztázása. Mindez egy városból kivándorló szavaival: *„Nagyon nehéz volt földet venni, mert nem tiszták a tulajdonviszonyok, nehéz, több hónapos munka utánajárni, hogy kik az örökösök, tőlük, hogyan lehetne megszerezni a földet. Nehéz olyan gazdálkodót találni, akivel lehet földet cserélni, egyezkedni. Makacsok az emberek”*. Az egyik önkormányzatnál dolgozó így számolt be: *„Felkeresett egy ember, hogy a földjéről elloptak 2000 fát, megvannak a papírjai a földről, de nincs tulajdonba helyezve, ezerlejes büntetést kapott, mert nem tudta bizonyítani, hogy övé a terület”*.

g. A természetvédelem és gazdálkodás közti érdekellentétek is nehezítik a helyi erőforrások fenntartható használatát. Az EU-szerte védett barnamedve- és farkasállomány lokális elszaporodásáról számoltak be interjúalanyaink. A nagyvadak veszélyeztetik a hegyi legelőkön tartott állatokat, de a gazdáknak nincsenek eszközeik az állomány kezeléséhez. A gazdálkodók érdekei sérülnek azáltal is, hogy bár a harismadár zavartalan költését lehetővé tévő legelő-, illetve kaszálóhasználatot többlettámogatással jutalmazza az uniós mezőgazdasági politika, ám így csak augusztusban válnak kaszálhatóvá a területek, ez az időpont azonban már olyan késői a széna beltartalmának, minőségének szempontjából, hogy téli takarmányozásra egyáltalán nem alkalmas. Molnár Gyimesben végzett kutatása alapján arról számolt be, hogy az agrár-környezetgazdálkodási támogatások egységesítették a kaszálás idejét, ennek következtében az előírt és a helyiek által kívánatosnak tartott időpontok közötti eltérés miatt romlott a széna minősége és mennyisége, a legeltetés lehetősége, egyben jelentősen csökkent a kezelés diverzitása is (Molnár 2014). E tendencia megállítására érdekében szükséges lehet az AKG-programok helyi lehetőségekhez, hagyományos tudáshoz való igazítása. Az európai tapasztalatok is azt mutatják, hogy a természetvédelmi kezelések nem eléggé hatékonyak a hagyományos extenzív gazdálkodási technikák kiváltására. Ennek egyik oka, hogy a természetvédőkre Európa-szerte jellemző, hogy a természetvédelmi kezelést zömmel biológiai problémának tekintik, figyelmen kívül hagyva a helyi lakosság érdekeit, egyben azt, hogy gyakorlatilag a táj aktív kezelését ők (is) végzik (Molnár 2014).

b. Az EU-s támogatáspolitikát olyan téren is gátolja a tájgazdálkodás térnyerését, hogy egyrészt a változó feltételekre a kisgazdálkodók nem tudnak gyorsan reagálni, de ennél nagyobb probléma, hogy támogatás csak tíz jószág felett jár, támogatás nélkül ugyanakkor a hivatalos gazdálkodással együtt járó adóterhek kitermelése is nehézséget okoz(hat). A hullámszerűen változó piaci viszonyok és a pályázati rendszer az egyes szereplők elkülönülését eredményezik a gazdálkodásban. Azt is kiemelte az egyik szakember, hogy az sem feltétlenül jó környezeti szempontból, ha a gazda törvényeknek akar megfelelni. Például most már kötelező betonozott trágyatárolót építeni, a gazdaság méretétől függetlenül. *„Ezek a szabályok értelmetlenek a kis, 2-3 tehenes gazdák esetén, viszont a törvény nem tesz különbséget közöttük és a 100 tehenes gazda között”* – mutatott rá az észszerűtlenségre. Mindez oda is vezethet, hogy még a termelés jövedelmekiegészítő szerepe is gazdaságtalanná válhat, a szabályoknak való megfelelés nagy energiát igényel, aminek köszönhetően sok gazdaság ellehetetlenülhet. Gyimeshez hasonlóan lehetséges folyamat, hogy sokkal inkább a szigorú szabályozás miatt hagynak fel a gazdálkodással, mintsem az intenzifikálás, gépesítés miatt. A támogatáspolitikából és piaci versenyből eredő érdekellentétek, nehézségek sora nagyon hosszan folytatható, de azok hiánytalan felsorolására ezúttal nem vállalkozunk.

6. MEDDIG LESZ GYERGYÓI TEJ, GYERGYÓI TÁJ?

Összefoglalásként álljanak itt kutatási kérdéseinkre adott válaszok, valamint ezekkel kapcsolatos további javaslataink. Elsőként azt a kérdést tettük fel, hogy a Gyergyói-medence jó terepe-e a tájfenntartó gazdálkodás vizsgálatának? Bár előzetes várakozásaink voltak a téma relevanciájával kapcsolatban, hiszen több dokumentum és tanulmány kiemeli, hogy a Gyergyói-medence

állattartó hagyományából és természeti adottságaiból kifolyólag ideális terep az ökológiai gazdálkodásra, mindezt az interjúink is alátámasztották. Számos mezőgazdasági szakember, gazdálkodó nemcsak felfigyelt, hanem bele is vágott az ilyen szemléletű gazdálkodásba, sőt a megalkult szövetkezet jó hátteret biztosít a további elterjedésnek, tudatosság megerősödésnek.

Második kérdésünket megválaszolva elsőként arra hívjuk fel a figyelmet, hogy munkánk nem kifejezetten a hagyományos gazdálkodás feltárására irányult, csak részleges információink vannak e téren, ugyanakkor a téma további feldolgozása kapcsán érdemes lehet célzottan a Gyergyó vidékén fellelhető hagyományos táj és gazdálkodói tudást feltárni. Ennek hiányában azt állapítottuk meg csupán, hogy a Gyergyói-medence térségében átmeneti állapot rajzolódik ki a szorosan kapcsolt és szétválasztott szociális-ökológiai rendszerek között. A társadalomban egyszerre van jelen egyrészt a hagyomány tudatos alkalmazása, a tájjal való együttélés képessége; másrészt a megélhetésért történő, ökológiai összefüggések megértése nélküli gazdálkodói szemléletmód és eszközrendszer, harmadrészt pedig a tájfenntartást, innovációt, diverzitást és jólétet előtérbe helyező ökológiai gondolkodásmód.

Többen felhívják a figyelmet arra, hogy az ökológiai tudatosság elvesztését, a tájtól való elidegenedés folyamatát nem megváltoztathatatlan tényként kell kezelni, hanem a helyi ember tudatos döntése szerint visszatérhet a tájba, ha a helyi gazdaság termékeit részesíti előnyben, ökológikus gazdálkodást folytat, a helyi közösség életébe bekapcsolódik, a helyi hagyományokat és ismereteket újra tanulja, megéli (Lantos 2012). A Gyergyói-medence lépéselőnye e tekintetben abban áll, hogy több közösségi és egyéni kezdeményezés mutat tájfenntartó jellemzőket.

Tanulmányunk utolsó fejezetében számos jelenségre felhívtuk a figyelmet, melyek gátolják a tudatos tájgazdálkodás elterjedését, arra is utaltunk néhány pontban, hogy milyen feltételek mellett sikerülhet a helyi közösség érdekeit és a természetvédelmi, tájgazdálkodási szempontokat összehangolva elérni a jövőt teremteni a térségben.

Az egyik alapvető kérdés a gyergyói táj jövője szempontjából – de akár Hargita megye vagy Székelyföld vonatkozásában is –, hogy mennyire fogja befolyásolni a táj arculatát, minőségét, ha az EU-s mezőgazdasági források szélesebb körben elérhetővé válnak a jelenleg gazdálkodók és a potenciális fiatal gazdálkodók számára. Mit fog okozni, ha nagyobb mértékű lesz a gépesítettség, valamint, ha a nagyüzemi mezőgazdaság nagyobb mértékben jelenik meg a térségben. Az állattartás, illetve a tejtermékek feldolgozásában a jelenleg működő vállalkozások, családi gazdaságok többnyire nagy munkaerő-igényű, kézműves módszereket alkalmaznak, mely nagy szerepet játszik a jó minőségű termékek létrehozásában és a táj kezelésében. A gépesítés, a kemikáliák széles körű használata, az automatizmusok rendszerbe építése és ezáltal bizonyos folyamatok felgyorsítása (pl. állatok inszeminációja vagy a sajtkészítés vagy akár a tojástermelés kapcsán) viszont veszélyezteti a természetes folyamatok működését.

Emellett kérdéses, hogy lesznek-e a jövőben olyan fiatal gazdálkodók, családok, akik továbbvizik az állattartás, tejfeldolgozás jelenleg élő hagyományait. Ez lényeges kérdés az ökológiai, tájfenntartó gazdálkodás szempontjából is, hiszen kulcsfontosságú, hogy akár csak a jelenlegi mértékben is, de fennmaradjon ez a gazdálkodási típus, vagy az egyre tudatosabb gazdálkodásnak köszönhetően elterjedjen. Egyik interjúalany szerint „a gazdálkodók között van néhány megszállott diplomás szakember”, de ezt a folyamatot közösségi szinten szükséges erősíteni, mert a gyergyói táj jövője szempontjából elengedhetetlen, hogy nagyobb arányban legyenek olyan fellelősen gazdálkodó családok, akik felismerik az ökológiai gazdálkodás jelentőségét. Az is fontos,

hogyan ez a gondolkodás a helyben élő emberekben is tudatosuljon, és a fogyasztói döntések során elsősorban a helyi, megbízható forrásból származó termékeket részesítsék előnyben.

A tanulmányunkban a tájfenntartó gazdálkodást állítottuk középpontba, bár jól látható, hogy majdhogynem több akadályozó, mint ösztönző tényezőt tudtunk felsorolni. Arra kívántuk ezzel felhívni a figyelmet, hogy a Gyergyói-medencében napjainkban még tetten érhető hagyományos tudás, a kialakulni látszó tudatos ökológiai gazdálkodók köre, valamint a megfelelő természeti környezet is jelen van, de ez a rendszer a tudásátadás megszakadásával, a földtulajdontól való eltávolodással, a nagyüzemi technológiák nagyobb arányú elterjedésével, értékesítési nehézségekkel egyik napról a másikra felbomolhat és megszűnhet. Ezért azt látjuk, hogy az európai agrártámogatási rendszernek kiemelt figyelemmel, speciális támogatásokkal szükséges ösztönöznie nemcsak a természetvédelmi célú gazdálkodást, hanem azzal összehangoltan a tájgazdálkodást, a tájfenntartást, valamint az itt élő emberek megélhetését és tudásának megőrzését is. Azt is tapasztaljuk, hogy nem szükségszerűen magasabb szintekről kell várni a megoldást és nem kizárólag gazdasági megközelítésből, esetleg szerkezetváltást sürgető megoldások léteznek, hanem a tájhoz való viszony rehabilitálásával is érhetünk el eredményeket a vidéki társadalom megtartása terén, ahogy azt a bemutatott alulról szerveződő parasztszövetkezet teszi. Ha a jövőben a tájhoz való viszony nem a tájalkotó magatartáshoz áll majd közelebb, akkor előre jelezhető a természeti környezet látványos romlása, ami várhatóan társadalmi problémákkal is együtt fog járni. Esetleges túlnépesedés, túlhasználát csökkenti a természetes táj kiterjedését, ökológiai szolgáltatások minőségét, ezáltal az emberi életkörülmények romlásnak indulnak (hulladékok felhalmozódása, gyenge minőségű és mennyiségű élelem stb.). Az elnéptelenedő területeken viszont a kultúrtáji sajátosságok és értékek, egyedi vonásai elveszhetnek (Ocskay 2007).

Fontos azonban Hartel eredményeit is figyelembe venni. A társadalomnak erős igénye van a modern életmód, jobb infrastruktúra, magas hozamok (stb.) iránt, így olyan megoldásokat szükséges keresni, amelyek egyensúlyt teremtenek ezen igények és a tájgazdálkodás előnyös hatásai között (Hartel 2014). Véleménye szerint ezt a kihívást esélyként kellene felfogni arra, hogy Kelet-Európa ne ismétlje meg azokat a hibákat, amelyeket a Nyugat elkövetett (Hartel 2014). Arra is rámutattunk, hogy mivel a tájhasználati döntések többnyire helyben születnek, szükséges a helyi tudás és igények integrálása is a természetvédelmi, agrártámogatási rendszerekbe, ehhez azonban szükséges lehet az ökológiai értékek, az ökológiai gazdálkodással kapcsolatos területi szintű adatbázisok összeállítása, fenntartása.

Végül fontos megjegyeznünk, hogy a közösségek, bizalom hiánya is komoly veszély lehet a táj erodálódása szempontjából. Számos vidéken a gyors haszonszerzési célú tájhasználatot a rögzült társadalmi és birtokviszonyok korlátozták, emellett helyi intézmények is nagy szerepet vállaltak ebben (pl. közbirtokosságok). Ez is mutatja, hogy a helyi ember csak közösségben képes funkcióját betölteni a tájban, a közösség tartja fenn azokat a helyi társadalmi feltételeket, amelyek a tájalkotást egyáltalán lehetővé teszik (kultúra, intézmények, ismeretek) (Lantos 2012). Az tehát bizonyos, hogy ha a helyi közösségek erősek, valamint összehangoltan, egymással együttműködve képesek fellépni, sokkal nagyobb eséllyel aknázhathatják ki a lehetőségeket és teremthetnek a többség számára kedvező, hosszú távon fenntartható gazdálkodási feltételeket a térségben.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan

2006 Biofilia, az élő természettel való kapcsolat. In: SELMECZI KOVÁCS Attila (szerk.): *Lélek és élet. Ünnepi kötet S. Lackovits Emőke tiszteletére*. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém. 134–138.

BAJTALAN Hunor–BLÉNESSY Gabriella–DEÁK Attila–SZABÓ Tamás

2012 A fenntartható Gyergyóért: a Gyergyói Kistérség fejlesztési alternatívái. In: *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek* (9) 75–92.

BELA Györgyi–BALÁZS Bálint

2009 Az agro-biodiverzitás gazdasági-társadalmi összefüggései. In: ÁNGYÁN József–BELA Györgyi–HORVÁTH Zoltánné (szerk.): *Tájgazdálkodás, tájfajtak, génmegőrzés – konferencia kötet*. Országgyűlés Mezőgazdasági Bizottsága, Budapest. 103–106.

FISCHER Joern–HANSPACH, Jan–HARTEL Tibor–MIKULCAK, Friderike–MILCU, Andra

2014 *Az emberek és a természet jövője Dél-Erdélyben*. Fenntartható Tájak Munkacsoport Kiadványa. <http://docplayer.hu/257555-Az-emberek-es-a-termeszet-jovoje-del-erdelyben-viitorul-oamenilor-si-al-naturii-in-sudul-transilvaniei.html> (Letöltve: 2016. október 1.)

FRANCO, Jennifer–BORRAS, Jr. Saturnino–ALONSO-FRADEJAS, Alberto–BUXTON, Nick–HERRE, Roman–KAY, Sylvia–FEODOROFF, Timothé

2013 *The Global Land Grab*. Transnational Institute, Amsterdam. <https://www.tni.org/files/download/landgrabbingprimer-feb2013.pdf> (Letöltve: 2016. október 1.)

GÁBRITY MOLNÁR IRÉN

2015 Identitás, vándorlás és etnikai folyamatok a Vajdaságban. In: FÁBIÁN Attila (szerk.) *Otthon a Kárpát-medencében: Területfejlesztési Szabadegyetem 2011-2015*. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron. 161–186.

GÁLL Zoltán

2011 Fából vaskarika? Avagy: Lehet-e a székely termék világmárka? In: *Pro minoritate* (2011. nyár) 54–72.

GYERGYAI Csaba

2016 Népszavazáson döntenének külföldiek földvásárlásáról.

<http://kronika.ro/agrarvilag/nepszavazason-dontenenek-a-kulfoldiek-foldvasarlasarol>

HANSPACH, Jan–HARTEL Tibor–MILCU, Andra–MIKULCAK, Friderike–DORRESTEIJN, Ine–LOOS, Jacqueline–von WEHRDEN, Henrik–KUEMMERLE, Tobias, ABSON, David–KOVÁCS-HOSTYÁNSZKI Anikó–BÁLDI András–FISCHER Joern

2014 A Holistic Approach to Studying Social-Ecological Systems and Its Application to Southern Transylvania. In: *Ecology and Society* 19 (4) <http://www.ecologyandsociety.org/vol19/iss4/art32/> (Letöltve: 2016. október 1.)

Hargita Megye Tanácsa Elemző Csoport (HMTECS)

2013 *Jelentés. Tejtermelés Hargita megyében*. (HMTJ/2 (2013/12/10). http://elemzo.hargitamegye.ro/wp-content/uploads/2013/12/HMTJ002_TEJTERMELESHR_122013_HU_FINAL.pdf (Letöltve: 2015. október 30.)

Hargita Megye Tanácsa

2012 *Építsünk biztos jövőt!* – Hargita Megye Tanácsa Középtávú Gazdaságfejlesztési Programja – 2012–2020 http://elemzo.hargitamegye.ro/wp-content/uploads/2015/01/Biztos_Jovo_Gazdasagfejlesztési_program.pdf (Letöltve: 2016. május 1.)

Hargita Megye Agrárfejlesztési Stratégiája 2010–2020 (HMAS)

2009 Hargita Consulting, Hargita Megye Tanácsa

<http://docplayer.hu/5158498-Hargita-megye-agrarfejlesztési-strategiaja-2010-2020.html>

HARTEL Tibor

2014 Természeti örökség a hagyományos gazdálkodás végnapjaiban: hogyan tovább?

In: LENGYEL Szabolcs (szerk.) *IX. Magyar Természetvédelmi Biológiai Konferencia, Absztrakt-kötet*. Magyar Biológiai Társaság, Szegedi Tudományegyetem Ökológiai Tanszék, MTA Ökológiai Kutatóközpont. Szeged, 3–4.

HEGYELI Zsolt

2011 Adatok a Gyergyói-medence déli részének herpetofaunájához. In: MARKÓ Bálint–SÁRKÁNY-KISS Endre (szerk.): *A Gyergyói medence: egy mozaikos táj természeti értékei*. Kolozsvári Egyetem Kiadó, Kolozsvár. 176–182.

HORVÁTH Alpár

2010 *A területi turizmusfejlesztés lehetőségei a Székelyföldön*. Doktori értekezés. Kézirat. Pécsi Tudományegyetem. Pécs

HORVÁTH Gyula (szerk.)

2003 *A Kárpát-Medence Régiói 1. – Székelyföld*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

KÁLMÁNDY-PAP Ágnes–KÖRMÖCZI Gábor–MARELYIN KISS József–MÓSA István

2015 A Gyergyói-medence humán erőforrás-térképe. In: *A Gyergyói-medence gazdaságfejlesztési lehetőségei 2015 – előzetes jelentés*. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 32–40.

KISS József–BARTA Sándor–ELEKES Lajos–ENGI László–FEGYVER Tibor–KECSKEMÉTI József–LAJKÓ Levente–SZABÓ János

2016 A pásztorok tudásának és világnézetének szerepe a biodiverzitás és az ökoszisztéma szolgáltatások fenntartásában. In: *Természetvédelmi Közlemények* (22.) 96–111.

KOLUMBÁN Gábor

2003 A Székelyföld fejlődési esélyei a román területfejlesztési politika keretei között. In: *Magyar Kisebbség*, 2003. 2–3. sz., 5–35.

KOVÁCS Eszter–BELA Györgyi

2015 Az ökoszisztémák és a biodiverzitás megőrzésének társadalmi és gazdasági jelentősége néhány példával illusztrálva. In: *Természetvédelmi Közlemények* (21) 151–159.

LANTOS Tamás

2012 Az alkalmazkodó gyümölcsészet táji vonatkozásai. In: *Karoljátok fel a helyi gyümölcsészet ügyét – képzési kiadvány*. Civitas Alapítvány a Polgári Társadalomért, Székelyudvarhely. https://issuu.com/scrnsvr/docs/i.2._a_gyumolcseszeti_taji_vonatkoza (Letöltve: 2016. május 1.)

MÁLOVICS György–BAJMÓCZY Zoltán

2009 A fenntarthatóság közgazdaságtani értelmezései. In: *Közgazdasági Szemle* (56.) 468–483.

- MARGÓCZI Katalin–GELLÉNY Krisztina–BÍRÓ Marianna
2015 Két kalotaszegi falu tudása a táj használatáról. In: MOLNÁR Krisztina–MOLNÁR Zsolt (szerk.): *Etnoökológiai kutatótábor Kalotaszegen. Élet és rend a határban. Sztánai Füzetek 19*. Művelődés Egyesület; Szentimrei Alapítvány, Kolozsvár–Sztána. 10–20
- MÁTÉ Gábor
2007 Tájvédelem, hagyomány, helyi társadalom. A tájhasználat aktuális kérdései egy mecseki aprófalú példáján. In: *Tájökológiai Lapok 5. (2)* 261 – 270.
- MEA–Millennium Ecosystem Assessment
2003 *Ecosystems and Human Well-being: A Frame-Work for Assessment*. Island Press, Washington DC.
2005 *Ecosystems and Human Well-being: Synthesis*. – World Resource Institute, Washington DC.
- MOLNÁR Zsolt
2014 *A hagyományos ökológiai tudás etnotájökológiai értékelése*. MTA doktori értekezés. MTA Ökológiai Kutatóközpont Ökológiai és Botanikai Intézet, Vácrátót.
- MURÁDIN Jenő
2003 *Gyergyó művészeti topográfiája*. Regio Art Kiadó, Győr.
- NAGY Nóra–SCHWARCZ Gyöngyi (szerk.)
2015 *A Gyergyói-medence gazdaságfejlesztési lehetőségei 2015 – előzetes jelentés*. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest.
- OCSKAY Gyula
2007 *Az utolsó percben. Stratégiaalkotás az Erdélyi-Mezőségen*. Ister-Granum Eurorégió Fejlesztési Ügynökség Kht., Esztergom.
- RÉVAI Mátvás
2015 Ökológiai gazdálkodás a Gyergyói-medencében. In: *A Gyergyói-medence gazdaságfejlesztési lehetőségei 2015 – előzetes jelentés*. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 64–67.
- ROSZÍK Gábor
2015 *Az ökológiai gazdálkodásról gazdáknak, közérthetően*. Biokontroll Hungária Nonprofit Kft. Budapest. http://www.biokontroll.hu/cms/images/stories/szakcikkek/letoltesek/okologiai_gazdalkodasrol_gazdaknak_kozerthetoen.pdf (Letöltve: 2015. november 3.)
- SCHWARCZ Gyöngyi–SIKLÓSI Rozália–SZUROMI Orsolya–SZABÓ Brigitta
2015 A tej útja a Gyergyói-medencében: a termeléstől az értékesítésig. In: *A Gyergyói-medence gazdaságfejlesztési lehetőségei 2015 – előzetes jelentés*. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 68–75.
- SZABÓ Virág–URBÁNNÉ MALOMSOKI Mónika–NAGYNÉ PÉRCSEI Kinga
2013 Alternatív mezőgazdasági vállalkozások szerepe a térségi fejlődésben. In: LUKOVICS Miklós–SAVANYA Péter (szerk.): *Új hangsúlyok a területi fejlődésben*. JATEPress, Szeged. 154–167.
- UJJ Apolka–FEHÉR István
2016 A hagyományos és tudományos agro-ökológiai ismeretek ötvözésének szükségessége a felsőoktatási képzésekben. In: *Természetvédelmi Közlemények (22)* 155–171.

VINCZE Orsolya–DARÓCZI J. Szilárd–KELEMEN A. Márton–KOVÁCS István–PAP Péter
László–PAPP Tamás–SÁNDOR D. Attila–ZEITZ Róbert

2011 A Gyergyói-medence madárfaunája. In: MARKÓ Bálint–SÁRKÁNY-KISS Endre
(szerk.): *A Gyergyói-medence: egy mozaikos táj természeti értékei*. Kolozsvári Egyetem Kiadó,
Kolozsvár. 183–213.